

Нутқ одоби ва маданиятига оид фикрлар тарихидан

Саломат Қўчқаровна Хасанова
Урганч давлат университети

Аннотация: Ушбу мақолада халқ оғзаки тилида лаҳжа ва шевалар, тошбитиклардаги матнлар, мумтоз адабиётлар, Авестодаги фикрлар, ибратли хикоялар тўғрисида маълумот келтирилган.

Калит сўзлар: эзгу камол, эзгу сўз, эзгу фикр, муқаддас, табғачлар, чучук сўз, оғзи юмшоқ, фасих тил, фасоҳат

From the history of thoughts on speech etiquette and culture

Salomat Kochkarovna Khasanova
Urganch State University

Abstract: This article provides information on dialects and dialects in the vernacular, texts on stone inscriptions, classical literature, fics in the Avesta, and instructive stories.

Keywords: Noble maturation, noble word, noble thought, Holy, healers, fresh word, soft mouth, fasih language, fasohat

Ҳозирда нутқ одоби деб юритилаётган нуқтаи назарлар жуда қадимда яшаб ўтган аждодларимизнинг тафаккури мевасидир. Бунинг ёрқин намуналари ёзма манбаларда, халқнинг удумларида сақланиб, бизгача етиб келган: халқнинг оғзаки тилидаги, лаҳжа ва шевалардаги тил ва нутққа оид фикрлари; қадимий ёзма обидалар (тошбитиклардаги матнлар, тарихий мемуарлар, мумтоз адабиёт асарлари ва бошқалар); халқ оғзаки ижоди асарлари - достон ва эртаклар, мақол ва маталлар; қадимдан турли шаклларда сақланиб бизгача етган мифологик асарлар - афсоналар, латифалар, мифлар; “Ибратли хикоялар”, “Ҳикматлар” номи билан бизгача етиб келган ёзма асарлар шулар жумласидандир. Хоразм заминида яратилган қомусий асар “Авесто”даги фикрлар, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Кайковуснинг “Қобуснома”, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк”, Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-хақойиқ”, Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Ибн Сино асарларидаги нутқ одобига оид мулоҳазалар таҳлил қилинган. “Авесто”да тил, нутқ, нутқ одоби, тилга муносабат, тилни улуғлашга оид фикрлар ҳам мавжуд. Унда жуда кўп жойда такрор айтилишича, ўша давр дини ва маънавияти асосини *эътиқод*, *эзгу ният*, *эзгу сўз* ва *эзгу*

амалтушунчалари ташиқил қилган. Келтирилган эзгу сўз тушунчаси халқ учун фойдали бўлган фикрни ифодалаган, уни нутқ одоби ва маданиятига амал қилган нутқ ҳамда кишиларга манфаат келтирувчи ва таъсир этувчи, қолаверса, уларни тарбияловчи восита, сўз деб тушунмоқ керак. Бу фикрни баъзи ўринларда эзгу сўз ўрнида *эзгу калом, эзгу фикр, муқаддас сўз* кабилар ифодалашда ҳам кўриш мумкин. “Қадимий туркий ёзма ёдгорликлар” битикларидаги “Қул Тегин ёдгорлиги”даги кичик ёзувда табғачларнинг чучук сўз эканлиги ҳақида гапирилади ва улар ўзининг ширин муомаласи билан йироқ элларни ўзига яқинлаштириши таъкидланади:

*Табғач будун сўзи чучук,
Оғизи юшоқ эрмиш.
Сучук сўзи, юшоқ қилиқ(ла) авраб,
Йироқ будунни анча яқинлатар эрмиш.*

Шу билан бирга, ушбу ёдгорликда кишининг, айниқса, душманнинг ширин тилига ишониб алданиш керакмаслиги ҳам айтилади. Ўтмиш ёзма обидаларнинг баъзиларида нутқ ва нотикликнинг талаблари анча кенг кўрсатиб берилганини кўраемиз. Бу жиҳатдан Кайковуснинг “Қобуснома” асарида айтилган мулоҳазалар характерлидир.

Кайковус ҳам тўғрисўзликни олқишлаб, ёлғон сўзни қоралайди. Кишиларни ўринли ва оз сўзлашга, ўйлаб, мулоҳаза билан фикр юритишга даъват қилади. Кайковус аввало сўзнинг, сўз санъатининг аҳамияти ва мавқеини юқори кўяди. У ёзади: “*Билгилким, ҳамма ҳунарлардан сўз ҳунари яхши...*” Кайковус сўз ҳунарининг қуроли бўлмиш тил ва сўзларнинг қадрини ҳам юқори баҳолайди: “*Сўзни жуда ҳам қимматли деб билгил, чунки (сўз) хор нарса эмасдир*” Муаллиф тилни эгаллаш, ундан яхши фойдалана олиш ҳар бир киши учун тааллуқли, деб билади: “*Киши суҳандон ва нотиқ бўлиши лозим*” Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида ҳам тил, тил одоби, нутқ, муомала, яхши ва ёмон сўз, ёқимли ва майин сўз, эзмалик вачақимчилик, тўғри ва ёлғон сўз ҳақида айтилган фикрлар учрайди.

“Алишер Навоийнинг тил ва нутқ бирликлари ҳақидаги қарашлари”ни тадқиқ қилишга бағишланган бўлиб, бизнинг кузатишимизча, тил ва нутқнинг мазмун ва моҳияти, коммуникатив хусусиятлари юзасидан Алишер Навоий билдирган илмий мулоҳазалар соф лингвистик таълимот, социолингвистика, психолингвистика, прагмалингвистика, лингвостилистика, лингвопоэтика, тил фалсафаси, нутқий этика ва эстетика, умумий тилшунослик, тил тарихи ва қиёсий тилшунослик, тарихий матншунослик фанлари нуқтаи назаридан тадқиқ қилишни талаб қилади. Шунини таъкидлаш лозимки, Навоий *тил* сўзи билан баравар *арабчалисон, калом, калима, лафз, алфоз, форсча суҳан, забон, сўзларини*

ҳам кўплаб ишлатган. Аммо булар орасида энг кўп қўллангани сўз ва тил лексемаларидир. Шоир тил сўзини олти хил маънода қўллайди:

1. Инсонлар ўзаро фикр алмашадиган, мулоқот қиладиган курул, восита маъносида.

2. Оғзаки айтилган ёки ёзилган нутқ, матн маъносида. Ёзилган асар, асосан бадиий асар, кўпроқ назм, шеърят маъносида. Ҳайвонлар тили (масалан, қуш тили) маъносида.

3. Нутқий жараён, конкрет жонли тил маъносида.

4. Бирор элат, қабила, халқнинг алоқа қуроли маъносида (туркий тил, форсий тил, араб лисони, улус тили каби).

Алишер Навоий тил ва сўзнинг ижтимоий вазифасини тўғри белгилаган, яъни сўз тил маъносида халқларнинг ўзаро алоқа-аралашув воситаси эканлигини у “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида қуйидагича баён қилган:

“Ва бу сўзнинг танаввуи таақулдин нари ва тасаввурдин ташқаридур. Агар муболағасиз ижмол юзидин қалам сурулса ва ихтисор жонибидин рақам урулса, етмиш икки навъ била тақсим топарида худ ҳеч сўз йўқтурки, етмиш икки фирқа каломига далолат қилгай, аммо улча тафсилийдур. Улдурким, рубъи маскуннинг етти иқлимидин ҳар иқлимда

Алишер Навоийнинг нутқ маданияти ва одобига оид фикрларини икки катта гуруҳга бўлиб тадқиқ қилиш мумкин:

1. Навоий нутқ маданияти ва одобининг ижобий омиллари ҳақида.

2. Навоий нутқ маданияти ва одобини бузадиган салбий омиллар ҳақида.

Алишер Навоийнинг намунали нутқнинг фазилатларига оид фикрларини икки катта гуруҳга бўлиш мумкин:

1) нутқ маданиятининг лисоний талабларига оид фикрлари;

2) нутқ маданияти ва одобининг нолисоний талабларига оид фикрлари.

Алишер Навоий асарларидаги яхши нутқнинг фазилатларига оид қарашларини кузатиш асосида *фасоҳат* сўзининг маъноси *нутқ маданияти*, *тил маданияти* тушунчасига яқинлашиб келишини англаймиз.

“Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати”да *фасоҳат* сўзи қуйидагича изоҳланган: “*фасоҳат*- сўзнинг очиқ, равшан, чиройли ва қоидаларга мувофиқ бўлиши” Яна бошқа бир луғатда “ёқимли”, “услугнинг чиройлилиги” тушунчалари ҳам қўйилган. *Фасоҳат* сўзига берилган таърифлар маълум фарқларга эга. Масалан, “Фарҳанги забони тожики”да *фасоҳат* тилнинг бурролиги, фикрнинг равшан қилиниши, баён қилиниши, деб талқин қилинган (“Фарҳанги забони тожики. Келтирилган изоҳни беришда тузувчилар *сухан* сўздан фойдаланишган. *Сухан* эса гап, калом, нутқ маъноларини ифода этади. Шу билан бирга, *сухан* сўзининг изоҳида сўз маъносидан ташқари, *гап*, *суҳбат* деб талқин қилиниши ҳам тўғридир, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *фасоҳат*

сўзи куйидагича талқин қилинган: “Чиройли ва ёқимли сўзлаш қобилияти, нутқнинг аниқ ва равонлиги.” Алишер Навоий фасоҳатли нутқ соҳибларини *баёни сариҳ, фасиҳ лисон, илмининг фасиҳроғи, фасиҳ тили била сўзловчи* каби тушунчалар билан номлайди. Масалан, “Насойим ул-муҳаббат”да шундай фикрлар бор: *“Абу Абдуллоҳ Динаварий қ.с. Бешинчи табақадиндур. У суфия машойиҳларининг улугроғи, шу тоифа илмининг фасиҳатлироғи эди.” “Шайх Абу Али Даққоқ р.т. Сариҳ баёни ва фасиҳ лисони бор эрди.” “Маркаб кейин боқиб, фасиҳ тил била анга дедики, ургилки, ўз димоғингга урарсен.”* Юқорида келтирилган изоҳлардаги *фасоҳат* сўзининг асосий маънолари ҳозирда *нутқ маданияти* деб юритилаётган тушунчанинг мундарижасига тўғри келади.

Алишер Навоийнинг нутқ маданияти ва одобини бузадиган салбий омиллар ҳақидаги фикрлари деб номланган. Алишер Навоий томонидан белгиланган нутқ маданияти ва одоби талабига зид келувчи омиллар, сабабларни лисоний омиллар ва нолисоний омилларга бўлиш мумкин.

Нутқ маданияти ва одобига оид талабларга зид келувчи лисоний омиллар

1. Пухта ўйламай сўзлаш саёз фикрлилик, совуқ нафаслиликдир. Бу ўринда Навоий “номақбул сўзлар айтувчи” маъносини берувчи *дамсард* сўзини қўллаган: *Дамсард* - номақбул сўзлар айтувчи, совуқ нафасли:

Совуғ дамлар била ул золи дамсард,

Чиқорди кўкка ул туфроғдин гард.

Навоийнинг таъкидлашича, кўзга кўринган ҳар қандай воқеа-ҳодисани сўзлайвериш тўғри эмас:

Тил бори ул дебки, демак хўб эмас,

Кўз кўрубон оники, матлуб эмас.

Навоийнинг ёзишича, киши умуман она тили олдидаги масъулиятини сезмас экан, демак, нутқи олдидаги масъулиятни ҳам ҳис қилмайди:

Сен ўзунгни тонимас эрмишсен,

Ўз сўзунгни тонимас эрмишсен.

Мана шу фикрни адиб: “Тилга эътиборсиз - элга эътиборсиз” дея кенгроқ маънода ифода этган ва бу эндиликда халқ орасида мақол, ҳикматли сўз даражасида яхши маълум.

2. Нутқ маданиятини бузадиган хусусиятлардан бири нутқнинг кераксиз равишда чўзиқ бўлишидир. Бунда у *дарознафас, пургў, пургўйлуқ* сўзларидан фойдаланган.

Пургў (ГҗСҗж) - сергап, эзма; нутқни бемақсад чўзувчи:

Навоиё, чу эмас нася нақд бирлан тенг,

Беҳишт воизи пургўгаву, Хирот манга.

Пургуйлуқ (ГжСҗж ЁбжЮ) - сергаплик, эзмалик: “Мавлоно Ҳумоий бир мажлисда анга бир аёқ берсалар, ул арбада ва пургуйлиқким, андин зоҳир бўлур, анинг шарҳи мутааззирдур.”

3. Ўринсиз такрор. Нутқ маданиятини бузадиган ушбу ҳолатни Навоий қуйидаги мисраларда аниқ ва равшан таъкидлаган:

Бир деганни икки демак хуш эмас,

Сўз чу такрор топти дилкаш эмас.

Навоийнинг фикрича, беўрин такрор нутқнинг ёқимли, дилкаш, дилга яқин, самимий бўлишига зарар етказди, Ўзбек халқи ўтмиш даврлардан етиб келган, ниҳоятда бой адабий, маданий - маънавий, лисоний мероснинг соҳибидир. Ушбу кўп қиррали мероснинг таркибий қисмини ўтмиш аجدодларимиз яратган ва ўзлари изчил амал қилиб келган нутқ одоби ва маданиятига оид фикрлар, қоидалар мажмуи бўлган лисоний, илмий - ахлоқий таълимот ташкил қилади. Ушбу таълимотнинг негизи ва моҳияти, илмий тамойиллари, анъана ва талаблари улуғ мутафаккирлар Кайковус, Маҳмуд Кошғарий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Форобий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий ва бошқаларнинг асарларида баён қилинган. Булар орасида Алишер Навоий қолдирган бебаҳо фикрлар алоҳида ўрин эгаллайди

Нутқ маданияти ва нотиклик санъати асосларини ёш авлодга ўргатиш, ўқитиш, уларда комил инсон нутқи малакаси ва намунасини шакллантириш ҳақида гап борар экан, ўтмиш аجدодларимиз бу масалада қолдирган қимматли лисоний меросни четлаб ўтиш мумкин эмас. Ушбу фикр нутқ маданияти ва нотиклик муаммоларини илмий тадқиқ қилиш учун ҳам тегишлидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Исламов Ў. Навоий ғазалларида калом ва такаллум сўзлари // Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 2007. –№6. –Б. 42-46.
2. Исламов Ў. “Ҳайрат ул-аброр”да “калом” бадиияти / Истиқлол ва тил. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2007. –Б. 36-38.
3. Исламов Ў. Навоий “Дебоча”сида “сўз” тушунчаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2008. –№3. –Б. 80-82.
4. Исламов Ў. Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” асарида нукта сўзининг маънолари / Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2008. –Б. 149-150.
5. Исламов Ў. Тил миллат кўзгуси / Тил ва маънавият. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2008. –Б. 33-35.
6. Исламов Ў. Нутқ маданияти Алишер Навоий талқинида //Ўзбекистон ёш адабиётшунос ва тилшуносларининг “Ёшлар йили”га бағишланган анъанавий анжумани материаллари. Илмий мақолалар тўплами.– Тошкент, 2008. –Б. 50-51.

7. Исламов Ў. Алишер Навоий асарларида нутқ маданияти // Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 2008. – №3. – Б. 81-85.

8. Исламов Ў. Тил ва адабиёт таълимида луғат билан ишлаш / Тил таълими босқичларида узвийликни таъминлашнинг илмий-амалий муаммолари Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2009. – Б. 224-227.

9. Исламов Ў. Кайковус нутқ услуби ва одоби ҳақида // Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 2010. – №1. – Б. 88-96.

10. Исламов Ў. Алишер Навоий тилнинг пайдо бўлиши ҳақида / Ўзбекистон ёш тилшунослари ва адабиётшуносларининг анъанавий илмий анжумани материаллари Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2010. – Б. 6-8.

11. Исламов Ў. “Ғаройиб ус-сиғар”да “сўз” кўшма феъл компоненти вазифасида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2010. – №3. – Б. 81-83.

12. Исламов Ў. Тил маданияти – нутқий одоб деб тушунилган давр // Қазақтану (Казаховедение). – Қозоғистон Республикаси, 2009. – №3-4(12-13). – Б. 97-101.